

***Vanitas* laikysena LDK Baroko kultūroje: sąmoningumo trajektorijų paieška**

VAIVA KUBECKIENĖ

Vilniaus universiteto muziejus, Universiteto g. 3, 01513 Vilnius
El. paštas vaiva.kubeckiene@gmail.com

Remiantis *vanitas* laikysenos ištakomis Senajame Testamente ir apžvelgus *vanitas* bangą Baroko laikotarpiu Nyderlandų kultūroje, straipsnyje keliamas klausimas: kokia šios laikysenos raiška buvo Baroko Lietuvoje. Aiškinamasi, ar tai buvo masinis savaime suprantamas reikšmės turintis reiškinys, ar labiau intelektualinis, refleksyvų sąmoningumą skatinantis diskursas. Tiriant šiuos klausimus pasitelkiamos šaltinių lyginamoji ir hermeneutinė analizės, V. Kavolio darbuose akcentuojama sąmoningumo kategorija bei jos trajektorijų kaita.

Raktažodžiai: *vanitas*, Barokas, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, Kavolis

IVADAS

Vanitas diskurso ištakos – Senojo Testamento (toliau ST) Koheleto (Mokytojo) knygos tekstas, bylojantis apie pasaulio ir žmogaus gyvenimo laikinumą, pabrėžiantis etikos, išminties ir darbo naudos reliatyvumą. Antroji ryški *vanitas* banga pastebima Baroko laikotarpiu. Šios laikysenos epicentru tapo Nyderlandų vizualinė kultūra [7, 884], iš kurios XVI–XVIII a. *vanitas* kultūra nuvilnijo ir į kitas šalis. Šio tyrimo tikslas – atkreipti dėmesį ir išryškinti *vanitas* laikysenos raišką (jeigu ji buvo) Baroko Lietuvoje, kadangi dažniausiai *vanitas* tema laikoma savaime suprantama ir mažai kvestionuojama. Ar ji laikytina Nyderlandų kultūros tąsa? Ar tai buvo masinis savaime suprantamas reikšmės turintis reiškinys, ar labiau diskursas, keliantis klausimus apie žmogaus egzistencijos laisvę? Atsakyti į šiuos klausimus padės šaltinių lyginamoji ir hermeneutinė analizės bei sociologo, kultūros istoriko Vytauto Kavolio sąmoningumo trajektorijų schema. Pažymėtina, kad tiek *vanitas* diskursas, tiek V. Kavolio tekstai neatsiejami nuo sąmoningumo, refleksyvumo. Taigi pasitelkiant sociologo sąvokas ir jų reikšmes, siekiama naujai artikuliuoti *vanitas* specifiką Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau LDK).

Žinoma, reikia turėti omenyje labai aiškią V. Kavolio tekstų tendenciją, jungiantį bendrą motyvą – laisvo ir sąmoningo žmogaus paiešką lietuvių kultūros istorijoje [20, 278–279]. Laisvėjimo trajektorijose Barokas traktuojamas negatyviai – kaip represuojanti sistema. „XVII a. pirmoji pusė – tai ateities neturinčios kūrybos laikotarpis“ [10, 378], – teigia

sociologas. Šiame straipsnyje siekiama atsitraukti nuo tokio Baroko vaizdinio ir į *vanitas* diskursą LDK pažvelgti naujai, tačiau išliekant arti V. Kavolio metodologijos ir įrankių arsenalo. Taigi analizuojama tiek remiantis, tiek polemizuojant su V. Kavolio darbais.

VANITAS SENAJAME TESTAMENTE INTERPRETACIJOS IR SĄSĄJA SU V. KAVOLIO TYRIMAIŠ

Dominuojanti ir visa apibrėžianti tema Koheleto knygoje (IV–III a. pr. Kr.) yra hebrajiškas terminas *hebel*, dažniausiai verčiamas kaip „tuštybė“ (lot. *vanitas*) arba „migla“. Tekstą persmelkia pesimistinė egzistencinė nuostata, skelbianti žmogaus pastangų šiame pasaulyje bergždumą [10, 2599–2600]:

„Miglą migla! – sako Mokytojas.
Miglą migla! Viskas migla!
Kokia nauda žmogui iš viso jo sunkaus triūso,
Kuriuo jis triūsia po saule?“ (Mok 1, 3–4) [2].

Kaip pastebėjo lietuvių filosofas Arūnas Sverdiolas, Koheleto knygos žmogaus būtis yra laikina, jis nieko negalįs prognozuoti ar „užsitarnauti“ atpildą gerais darbais. Tekste nėra amžinybės, anapusybės patirties galimybės, kuri suteiktų kasdienės gyvensenos gaires. Viskas yra laikina, o tvarūs yra tik žemė ir joje vykstantys gamtos ciklai [19, 143–146]. Ši gana radikali pozicija bibliniame kontekste verčia abejoti pamatinėmis žmogaus vertybėmis – darbu, įprastinėmis moralės normomis, išmintimi¹. Visgi pažymėtina, kad Koheleto knygoje autoriaus pozicija nėra statinė negatyvi nuostata, o greičiau dinaminė vidinė diskusija, skatinanti intensyvią refleksiją. Pasak lietuvių kultūros istoriko Vytauto Ališausko, Koheleto žodžiais „ataidi vienišo intelektualo rezignacija. Juose nėra nei Jobo skausmo, drąsos, net įžūlumo, nei Izaijo pasitikėjimo ir vilties, nei Saliamono praktinio blaivumo“ [1, 5–9]. Vidinę diskusiją įžvelgė ir biblistas Robertas Gordis, Koheleto knygoje įvardijęs nuolatine dinaminę kontradikciją tarp meilės gyvenimui, teisingumui ir tiesai: „Meilė gyvenimui buvo pilna laimės pažado, tačiau teisingumo ir išminties troškimas nešė vien liūdesį ir nusivylimą“ [9, 83]. A. Sverdiolas atkreipė dėmesį, kad šiame tekste dažnai minimas refleksijos judesys – „pokalbis su širdimi“, kadangi „žydamis širdis yra aukščiausiaji vidujybės instancija, ji išminties įrankis; kaip tik širdis tiria bei pasveria ir galiausiai nustato, kas ir kaip iš tikrųjų yra“ [19, 151].

Taigi *vanitas* laikysena laikytume paradoksalią žmogaus būseną, kai įprasti vertybiniai orientyrai tampa nebeaiškūs, migloti. Tuomet kyla nevilties ir egzistencinio vienišumo jausmas. Tačiau kartu *vanitas* laikysenos atveju intensyviai keliama būties, prasmės klausimai ir itin išryškėja žmogaus sąmoningumo, refleksyvumo matmuo. Šis paradoksalus būvis leidžia pastebėti sąsają su V. Kavolio veikalais, kuriuose akcentuojama sąmoningumo kategorija. Sociologo teigimu, jo tyrimai nėra faktografinis įvykių eigos fiksavimas, o greičiau analitinis žvilgsnis į kultūros istoriją: „Analitinės kultūros istorijos tikslas – ne kultūros

1 Koheleto knygoje ne kartą užsimenama apie darbo bei turtų tikslingumą: „Kartais Dievas suteikia žmogui tiek turtų, nuosavybės, garbės, kad jam netrūksta nieko, ko jis trokšta, tačiau Dievas neleidžia jam iš to patirti malonumo. Vietoj jo iš to patiria malonumo svetimas žmogus“ (Mok 6, 2). ST knygoje taip pat kalbama apie moralinės neteisybės jausmą, kai nedorieji po mirties išaukštinami, o dorieji pamirštami: „mačiau po saule, kad vietoj teisingumo buvo nedorybė ir vietoj teismo buvo nedorybė“ (Mok 3, 16). Koheletas kvestionavo ir išminties svarbą, kadangi tiek išmintingojo, tiek kvailiojo likimas yra toks pat: „Juk nėra nei išmintingųjų, nei kvailųjų išliekančio atminimo, nes ateities dienomis vieni ir kiti bus užmiršti“ (Mok 2, 16).

aparatus visumos aprašymas, bet vidinio išgyvenimo, kuris per ją atsiveria, įvairių trajektorijų atskleidimas“ [10, 125]. Toks fokusas į sąmoningumą, „vidinius išgyvenimus“ nėra labai įprastas kultūros istorijos tyrimuose, tačiau tikimės, kad nagrinėjant *vanitas* jis bus svari metodologinė atrama. Nors V. Kavolis sąmoningumo kreivės pakilimą pastebėjo įvairiuose istorijos laikotarpiuose², tačiau sąmoningumo kulminacija ir kartu ligtolinių vertybių užklausimo laikysena sociologo schemeje fiksuojama XX a. išeivių kartos gretose – „nužemintųjų generacijoje“³. Antrojo pasaulinio karo metais iš Lietuvos emigravusių poetų kartą V. Kavolis apibūdina labai „koheletišškai“. Viena vertus, kalbama apie radikalų beviltiškumą, bet kartu apie šioje laikysenoje slypinčią stiprybę, kadangi nebelineka iliuzijų, kuriomis galėtų save nukreipti nuo tiesos: „Pagrindinė egzilų realybė – beviltiškumas. Bet jis – ir jų stiprybės šaltinis. Egzilai yra visi tie, kurie savęs nebeapgaujinėja“ [10, 118]. „Nužemintųjų generacijos“ laikysena pasižymi itin stipriu sąmoningumu, kuris, kaip ir Koheleto knygoje, kuriamas vertybių prarasties ir egzistencinių klausimų kontekste: „Mūsų sąmoningumas prasideda mūsų praradimo pajutimu. Sąmoningumas – specifikacija to, kas palieka, visom iliuzijom išsiformavus“ [10, 89]. V. Kavolis net mini tuštybės pojūtį, susijusį su istorijos (kartu ir žmogaus kančios istorijos) beprasmiškumu, betiksliskumu: „Istorijos tuštybę, žmogui jos dalijamo skausmo neprasmingumą pagaliau aiškiai suvokia ir Algimantas Mackus. <...> Nėra jokių žmogui prasmingų reveliacijų istorijos slinktyje. Nei jos dėsniai, nei atsitiktinumai nepasako, kodėl žmogus kenčia, kuo jis gyvena ir kokie jo tikslai“ [10, 77].

ST Koheleto knygoje nuolat užsimenama apie individo egzistencinį vienišumą ir sudėtingą santykį su bendruomene⁴. V. Kavolis teigia: „Žmogus gimsta tepriklausydamas sau. Prigimtis žmogui tiek teduoda. Žmogiškuosius ryšius jis turi pats, iš nieko, iš savo vienišumo vidaus susikurti“ [10, 78]. Anot jo, socialinis ryšys pasirodo esąs nepakankamas būties pagrindas, „tada draugystė palieka tik bendru vienišumu „ant drumzlinos ir neišbrendamos pakrantės“ [10, 80].

Tiesa, vienas svarbus aspektas „nužemintųjų generacijoje“ skiriasi nuo Koheleto knygos – tai Dievo vaidmuo. ST tekste tikėjimas Dievu nekvestionuojamas, o XX a. egzilyje esančių lietuvių poetų laikysena išreiškia abejonę šia instancija: „Tačiau Dievui, įsimūrijusiam civilizacijos struktūroje, bet nebedalyvaujančiam žmogaus egzistencijoje, jau nebepajėgiama atsiduoti. Dievas yra pavėlavęs susitikti su žmogumi ir todėl jis lieka be žmogaus (arba tik su maža, nuo kitų dalykų atlikusia, žmogaus dalelyte)“ [10, 86]. Tokia radikali laikysena, pasak V. Kavolio, dar labiau sustiprina sąmoningumą ir iliuzijų nebuvimą.

Tiesa, reikėtų pažymėti, kad sąmoningumo sąvoką V. Kavolis vartojo dvejopa prasme. Kai kuriais atvejais mokslininkas kalba apie individualios ar kolektyvinės sąmonės veikimą, kuriam nėra būdingas refleksyvumas: „Sąmoningumo istorijoje bandoma

2 Įvairiose studijose V. Kavolis vienokią ar kitokią laisvėjimo formą ir sąmoningumo pakilimą pastebėjo ikirikikščioniškuoju Lietuvos istorijos laikotarpiu („archajinis lietuvių kultūros sluoksnis“), taip pat XVI a. („ankstyvoji modernybė“), XVIII a. antroje pusėje („Metų“ gadynė“), XIX a. antroje pusėje („tautinis atgimimas“) ir XX a. „nužemintųjų generacijoje“.

3 V. Kavolis pažymėjo, kad Antrojo pasaulinio karo metais emigravusi lietuvių poetų karta save vadino „Žemės“ vardu. Taip paliudijamas paradoksalus santykis su gimtąja žeme – tiek stiprus ryšys, tiek praradimas. V. Kavolis tai įvardijo „nužemintųjų generacija“. Taip sukuriamas žodžių žaismas: žemės praradimas ir nužeminimas kaip pažeminimas.

4 Koheleto knygoje aplinkiniai žmonės neretai vertinami pagal naudos kriterijų arba matomi jų baigties perspektyvoje: „Juk žmonių ir gyvulių likimas yra toks pat. Ir vieni, ir kiti miršta, nes turi tą patį gyvybės alsavimą. Žmogus nepranoksta gyvulio, nes visa tai migla“ (Mok 3, 19).

atpažinti pagrindines galvojimo ir jausmo struktūras, kurios tam tikrame istorijos laikotarpyje suteikia jam būdingą formą to laikotarpio žmonių spontaniškam galvojimui ir jausmui. Struktūros vardu vadiname ne tai, ką kurio nors laikotarpio žmonės galvoja ar jaučia, bet tuos minčių ir jausmo sąryšius, kurie funkcionuoja kaip „natūralios“, „savaime suprantamos“ jų galvojimo ar jautimo prielaidos, jų architektoniški fundamentai“ [10, 195].

Lietuvių filosofas Alvydas Noreika pažymėjo [14], kad V. Kavolio raštiją skaitant ir anglosaksiškame kontekste, tampa aiškiau, kad angliškas *consciousness* dažniau vartojamas sąmonės prasme, o V. Kavolis nenukrypsta nuo socialiniuose ir humanitariniuose moksluose įprastos termino vartosenos. Daugiau akcentuojamas mąstymas apie objektą (sąmonę), o ne mąstymas apie mąstymą (savimonę). Tačiau skaitant V. Kavolį kartais išryškėja ir antroji sąmoningumo reikšmė – įsisąmoninimas, refleksyvumas [14, 9–10]. Dėl tokios sąmoningumo sąvokos dviprasmybės šiame straipsnyje patikslinama, apie kurias reikšmes kalbama.

Koheleto knygos atveju kalbėtojo pozicija panaši į V. Kavolio, kuris interpretavo XX a. sąmoningumą – naująjį refleksyvumą. Nagrinėdamas lietuvių savimonę jis netgi vartojo naują terminą – „moralinė vaizduotė“, kad apibūdintų sąmoningumą, neribojamą visų įprastų to meto rėmų: „Moralinė vaizduotė nesiekia skelbti etinių kodeksų nei praktinės politikos programų. Jos tikslas – ne fiksuoti, kas jau žmonių ar jų autoritetų galvosenoje įsitvirtinę ar laikoma reikalinga, bet veržtis, kur dar kasdienė mintis nepasiekia (arba atgaivinti, kas jau užmiršta)“ [10, 137]. Ir Mokytojo knygoje nėra siūloma ideologija ar būtinybė ja sekti, tikėti. Paminėjus visus pamatinius žmogaus gyvenimo elementus, Koheletui lieka mėgavimasis akimirka: „Užtat labai vertinu malonumą. Juk žmogui po saule nėra nieko geriau, kaip valgyti, gerti ir mėgautis gyvenimu, nes tai lydės jį triūsiant per visas gyvenimo dienas, kurias Dievas jam suteiks po saulę“ (Mok 8, 15). Kaip pažymi R. Gordis, „Kadangi teisingumas žmogaus reikaluose yra iliuzija, o tiesa nepasiekiamą, Koheletui lieka labai mažai, ką remtis. Aišku tik tai, kad žmogus turi įgimtą laimės troškimą. Kadangi Dievas sukūrė žmogų, Jis sukūrė ir šį impulsą. Taip tampa aišku, kad pagrindinis Dievo tikslas žmonijai yra žmogaus malonumo skatinimas“ [9, 123]. Tokia hedonistinė išvada koheletiškoje laikysenoje yra svarbi – *vanitas* diskursui sugrįžus Baroko laikotarpiu, kaip vėliau matysime, šis aspektas neretai nutylimas arba malonumo elementas transformuojamas į estetinę žaismę. Taigi malonumo paieškos ir sąmoningumo specifiką pabrėšime ir ieškodami *vanitas* transformacijų.

VANITAS RAIŠKA BAROKO KULTŪROJE – BENDROSIOS SIMBOLINĖS STRUKTŪROS

Dažniausiai *vanitas* fenomenas Baroko epochoje yra apibūdinamas kaip XVII a. Nyderlanduose išplitęs vizualaus meno žanras. Tapybos, grafikos kūriniuose vaizduojami mirtį ir laikinumą reprezentuojantys objektai (kaukolė, burbulai, dūmai, žvakės, gėlės, laikrodis), meno ir mokslo kūriniai (knygos, žemėlapiai, muzikos instrumentai), galiai (pinigai, juvelyrika) ir žemiškiems malonumams atstovaujantys daiktai (pypkės, kortos ir kt.) [7, 884]. Kai kuriais atvejais mirties simboliai įtraukiami netiesiogiai, tačiau natiurmortas, jo potekstės, žaismė (pvz., Willemo Claeszo Hedaos natiurmorte su vaisių pyragu (1 pav.), kuriame matome prapjautą pyragą, praluptą vaisių, dužusią taurę) indikuoja priskyrimą *vanitas* diskursui.

Įdomu, kad Baroko *vanitas* kildinamas ne iš tiesioginės Mokytojo knygos įtakos ar interpretacijos. XVII a. Nyderlanduose susiliejo iš Viduramžių atėjusi *ars moriendi*, *memento mori*, *danse macabre* vaizdavimo tradicija su portreto ir natiurmorto žanrais.

1 pav. Willemas Claecz Heda. Natiurmortas su vaisių pyragu, 1634. *Thyssen-Bornemisza National Museum*

Koheleto knyga tarsi įprasmino šį susiliejimą ir suteikė naujas konotacijas [7, 884]. Kitaip tariant, Baroko kultūros *vanitas* sugrąžino Koheleto knygos aktualumą ne tiesiogiai, bet per siauresnę vizualią, embleminę, terpę.

Gretinti ST *vanitas* su Baroko laikotarpiu paplitusia šios laikysenos raiška nėra paprasčiausia, nes pirmasis yra verbalinis diskursas, o antrasis – vizualinis. Mūsų atveju šis pokytis taip pat reikšmingas, kadangi ženklina, V. Kavolio terminais kalbant, sąmoningumo trajektorijų transformacijas. Čia galime kalbėti apie tam tikras nusistovėjusias sąmoningumo paradigmas – simbolines formas, dalyvaujančias ir reikšmių, ir veiklos istorijoje [10, 195]. Taigi nuo verbalinės, itin refleksyvios *vanitas* sąmoningumo struktūros Baroko laikotarpiu pereinama prie vizualinės, daugeliui savaime suprantamos, greitai esmę nusakančios simbolinės sąmonės struktūros.

Tiesa, galima rasti embleminių veikalų, kūrinių, kuriuose yra tiek verbalinė, tiek vizualinė *vanitas* artikuliacija. Kaip pavyzdį pateiksime 1665 m. Antverpene išleistą emblemių knygą *Mundi lapis lydius* [3]. Leidinio įžangoje rašoma: „TEISYBĖ KALTINA TUŠTYBĘ APGAULE. Žmonių vaikai, kiek dar būsite nelaimingi? Kodėl mylite tuštybę ir vaikotės apgaulių? – kadaise sušuko Pranašas, norėdamas ne tiek perspėti, kiek pamokyti apie tuštybės apgaulingumą. Ne veltui. Kas gi, jei ne melas, yra tuštybė, kuri jau nuo seno mirtingiesiems šitiek auksuotų dalykų kaip auksą parduoda. Kiek tik pasaulį yra regimybių, ne tikrojo gėrio? Netikite? Šaukiuosi argumento – prabavimo akmens. Nagi, Tuštybe, statyk prieš teisną viską, ką tik niekam tikusio vietoj naudingo, kvailo vietoj tikro įperši mirtingiesiems“⁵ [3, 1]. Knygos autorius aistringai kreipiasi į knygos skaitytoją, menamą

5 Iš lotynų kalbos vertė Vaiva Vasiliauskaitė.

bendruomenę („Žmonių vaikai“), einančią tuštybės keliu. Užsimenama, kad siekiama atgaivinti praeities tradiciją („kadaisė sušuko Pranašas“), tačiau tai daroma nauju būdu. Kaip pažymėjo V. Kavolis, „vėlesniu kultūros istorijos laikotarpiu nepranyksta anksčiau išryškėjusios sąmoningumo struktūros. Bet jos absorbuojamos į vėlesnias sąmoningumo formas arba egzistuoja šalia jų kaip tradicinės „šiandienybei“ alternatyvos“ [10, 151]. Taigi *Mundi lapis lydius* atveju *vanitas* taip pat tampa alternatyva esamai bendruomenei. Visgi naujoji sąmoningumo struktūra pasižymi kitokiu „aš“ ir „jie“ pozicijų santykiu. Šįkart autorius užtikrinčiau renkasi teisybę, arba teisingumą, gynėjo poziciją, o „jie“ atskiriami kaip besivaikantys tuštybės. Jau minėjome, kad Koheletas reflektavo savo paties tuštybės patirtis. Embleminio veikalo kalbėjimo tone yra mažiau abejonės ir vidinės diskusijos, palyginti su Koheleto žodžiais. Kreipiamasi ne į vidinę instanciją – „širdį“, bet į išorinį teisingumo simbolį – „prabavimo akmenį“, kuris tampa vertinimo matu, ir atsiribojama nuo asmeninės patirties.

Baroko laikotarpiu vienas pagrindinių matų, išgryninančių tikrąsias vertes, yra gyvenimo baigtinumas, mirtis. Nors Koheleto knygoje taip pat akcentuojamas žmogaus baigtinumas, tačiau *vanitas* laikysenos tyrėjai pastebėjo, kad XVII a. mirties kontempliacija tapo pagrindiniu *vanitas* akcentu, užgožiančiu mėgavimąsi gyvenimu [8, 13]. Paminėtina, kad Nyderlandų natiurmorte šis malonumo matmuo išliko kompozicinėje, kūrybinėje žaismėje. Minėti kūriniai dažniausiai buvo perkami pasaulietiniame kontekste, taigi buvo ieškoma dermės tarp mirties nuojautos ir malonumo potyrio [13, 512]. LDK areale situacija kiek kitokia, kadangi *vanitas* ištaros buvo katalikiškojo diskurso dalis.

VANITAS LDK BAROKO KULTŪROJE: MEMENTO MORI NEGAILESTINGUMAS

Reikėtų pripažinti, kad *vanitas* diskursas (tiek verbalinis, tiek vizualinis) LDK nėra vienisas, tad jo raišką tenka dėti į įvairių pasakymų, kartais užuominų, nuotrupų. Net gali kilti klausimas, ar apskritai galima kalbėti apie *vanitas* kultūrą LDK. Abejonę sustiprina tai, kad viena svarbiausių programų LDK, kuri kalba apie mirties nuojautą ir žmogaus laikyseną jos atžvilgiu, – tai gerosios mirties (lot. *ars bene moriendi*) naratyvas, kildinamas iš gerosios mirties vadovėlių. Anot istoriko Mindaugo Paknio, šiuose vadovėliuose „skatinama kiekvieną dieną galvoti apie mirtį, Bažnyčia tarsi sumažina paskutinės akimirkos įtampą – ją padalija visam sąmoningam krikščioniškam gyvenimui“ [15, 27]. Gerosios mirties vadovėlius dažniausiai sudarė trys dalys: refleksija ligos pradžioje, veiksmai ligai įsismarkavus (išpažintis, skolų atidavimas ir kt.) ir pamokymai artimiesiems, dvasininkams, kaip elgtis mirties valandą išlydint velionį [15, 28–29]. LDK šie tekstai buvo labai paplitę, versti į lenkų, lietuvių kalbas, net perrašinėjami ranka.

V. Kavolio terminijos ir sąmoningumo trajektorijų brėžimo atveju matome dvejopą dalyką. Viena vertus, žmogus, skaitantis gerosios mirties vadovėlį, rodos, yra išties pasiekęs aukštą refleksijos lygį, nes mato savo gyvenimo baigties horizontą, tačiau, skirtingai nuo *vanitas* ST, ši refleksija yra universalizuojama ir turi labai aiškius institucinius rėmus, kuriuose nebėra vietos radikalioms abejonėms ar autentiškiems klausimams. Represyvumo sistemą, aprašytą V. Kavolio, sudaro: institucinis autoritetas, ideologinių mažumų slopinimas, hegemonijos teisinimas iracionaliais būdais bei rezignavęs klusnumas, agresija prieš svetimuosius [10, 384]. Nors *ars bene moriendi* programos nepavadintume „represyvia“ radikaliąja prasme, tačiau pastebimos tam tikros sąmoningumo sustabarėjimo tendencijos. Čia institucinės direktyvos gana griežtos, pavyzdžiui, dvasininkas Mykolas Olševskis (Ališauskis) savo knygoje „Broma atwera ing wiecznasti“ (beje, šį šaltinį mini ir V. Kavolis,

kiek ironiškai vadindamas jį Lietuvos bestseleriu [10, 406]), rašydamas apie pragaro baisybes, „perspėja moteris, kad neužsitrauktų mirtinos nuodėmės, pernelyg daug dėmesio skirdamos savo drabužiams ir papuošalams“ [15, 29]. V. Kavolis pastebėjo moterų, ypač jų kūnų, disciplinavimo momentą Baroko laikotarpiu: „kūnas konsoliduojamas kaip objektas visuotinėje stebėtojiškoje religinio vertinimo perspektyvoje“ [10, 409]. Taigi gerosios mirties naratyvas, rodos, prieštarauja pačiai *vanitas* prigimčiai: juk Koheleto knygoje kalbama, kad nei gerais darbais, nei išmintimi ar dorybe neįmanoma užsitarnauti laimės pojūčio ir atpildo po mirties. Instituciniai rėmai taip pat neskatina radikalios abejonės, refleksyvumo.

Pažymėtina, kad *ars bene moriendi* struktūra ir stilistika pasklido įvairiuose žanruose. Barokišką pamokslą tyrusi literatūros istorikė Viktorija Vaitkevičiūtė teigė, kad *ars bene moriendi* direktyvos buvo persmelkusios pamokslų, ypač laidotuvių, turinį: „Pamoksluose, kaip ir *ars moriendi* traktatuose, aptinkamas nurodymas nuolat ruoštis mirčiai“ [22, 212]. Šioje perspektyvoje neretai parankesnis ir artimesnis mirties nuojautai nusakyti tampa kitas ST tekstas – Jobo knyga. Įdėmiau pažvelkime į lietuvių raštijos kūrėjo jėzuito Konstantino Sirvydo „Punktus sakymų“ [18]: pamoksluose esančiose nuorodose į Šv. Raštą čia taip pat kur kas dažniau nurodoma į Jobo knygą, o Mokytojo knyga cituojama vos keletą kartų. Pastarosios nuorodos akcentuoja mirties artumą ir mažai nutolsta nuo *memento mori* tematikos. Vienuoliktame punkte K. Sirvydas palygino žmogaus egzistenciją su mariomis: „Marios žinklina mumus žmoniu gyvenimu unt žiames“ [18, 269]. Nors ir netiesioginis, tačiau labai koheletiškas toks apibūdinimas: „Rukays aba dumays apdingiasi marios. Tapp swietas rukita pilnas ne regi ku turetu regiet del ukanos širdies“ [18, 271]. Nors K. Sirvydas vartoja *vanitas* retoriką, tačiau nemini tuštybės termino. Pastarasis būtų Vulgatoje dažniau vartojamo *vanitas* vertimas, o čia pasirenkamas „rūkas“, „dūmai“ yra artimesni hebrajiškam *hebel*, turinčiam daugiau reikšmių. Šiuo požiūriu K. Sirvydas priartėja prie *vanitas* ištakų, tačiau gana simptomiškas yra kitas žingsnis, pratęsiantis pamokslą mintį. Apibendrinamas marių palyginimą dvasininkas nurodo į Jobo knygą: „Sako raštas iog Dievas miarias wistiklais kaip wayku suwyste (Job, 38.9)“ [18, 271]. Toks pamokslas plėtojimas rodo, kad *vanitas* diskursas Jobo knygos perspektyvoje matomas tarsi papildinys, retorikos dalis, tačiau sąmoningai ar ne užmiršamos svarbios Koheleto knygos dalys. Ši tendencija pastebima ir kituose kūriniuose.

Vienas iš nedaugelio vizualinių *vanitas* kūrinių, skirtų tik šiai temai ir pratęsiančių Nyderlandų stilistiką, yra XVII a. LDK nežinomo autoriaus kūrinys (2 pav.). Pasak paveikslą aprašo autorės dailėtyrininkės Violetos Krištopaitytės, tai „yra itin retas Lietuvos teritorijoje *vanitas* tipo kompozicijų pavyzdys, kuris teatrališkais baroko laikais „pamokslavo“ apie gyvenimo tuštybę (lot. *vanitas*)“ [11]. Visgi, skirtingai nuo nyderlandiškų natūrmortų ar emblemy, kuriuose dažnesnė simbolių kalba, čia centrinė figūra yra natūralistinė mirties išraiška – yrantis lavonas. Šalia jo matomi įprasti atributai: kaukolė, Biblija, karinė atributika, dvasinės valdžios simboliai, smėlio laikrodis, žmoniškų užsiėmimų bei ydų atributai. Baltose juostose įrašyti lotyniški tekstai iš Šv. Rašto. Viršuje, plačiausioje juostoje, yra frazės iš Jobo knygos, o virš indo su kunkuliuojančiu skysčiu įkomponuotas užrašas *omnia vana* – viskas tuštybė [11].

Šį tapybos darbą galima sugretinti su išskirtiniu kūriniu – poezijos, kurią kūrė Kražių kolegijos studentai 1695 m., rankraščio dalimi. Viename iš kūrinių imituojamas šv. Pranciškaus Bordžijos susirašinėjimas su šv. Ignacu Lojola. Šv. Bordžija rašo apie

2 pav. *Memento mori*. Nežinomas LDK dailininkas, XVII a. Nacionalinis Čiurlionio dailės muziejus

pasibaisėtina patirtį atvėrus Karolio V Habsburgo žmonos Izabelės karštą. Į šį potyrį šv. Igančas atsako:

„Tas lavonas, kurį šviesoje tau teko regėti, –
 Ne Izabelės vienos – viso pasaulio jisai.
 Tuščio pasaulio šlovė tuščiausioji – ar ne lavonas?
 Ar ne lavonas trūnus – turtai žmonių vargani?
 <...>
 Proto pasauly nėra kaskart, kai jis vaikos tuštybių.
 Nėr jame sielos tiek kart, kiek jame Dievo nėra“ [23, 179].

Kaip teigė literatūros istorikė Ona Dilytė-Čiurinskienė: „Gal jaunuosius autorius užkabinusi tema, gal epistolinio žanro patrauklumas jiems padėjo sukurti kone tikrą LDK barokinės poezijos šedevrą. Vargu ar rastume kitą panašią, taip tirštai barokinių vaizdinių prisodrintą *memento mori* temos reprezentaciją“ [4, 60]. Šie du panašių analogų LDK neturintys kūriniai tarsi papildė vienas kitą. Cituotos eilės suteikia anksčiau minėtam dailės kūriniui naują prasmę: vaizduojamas yrantis lavonas nėra vien tik žmogaus palaikai, ši figūra greičiausiai reprezentuoja visą pasaulį ir jo tuštybę. Abu kūriniai atskleidžia jau K. Sirvydo pamoksluose pastebėtą *vanitas* susiliejamą su Jobo knygos turiniu. Pastarojoje daug kalbama apie kančią, negailestingą gyvenimą ir mirtį: „Žmogus sudūlėja kaip puvėsis, / kaip kandžių suėstas drabužis“ (Job 13, 28). Nors žmogaus kentėjimas čia taip pat neturi aiškos priežasties, vis tiek paliekama viltis, tikėjimo ir moralinis orientyras. Kohleto siūlymas mėgautis akimirka, nes nei etiniai, nei išminties orientyrai neturi prasmės, čia lieka užmarštyje.

Kalbant apie vizualinę *vanitas* išraišką LDK, anksčiau minėtas *vanitas* kūrinys yra vienas iš nedaugelio, kiek primenantis nyderlandišką raišką ar skirtas tik *vanitas* temai. Skirtingai nuo nyderlandiškos tradicijos, kur buvo atskirai išplėtotas *vanitas* natiurmorto žanras, Lietuvoje mirties ikonografija, rodos, pratęsė gerosios mirties vadovėlių arba Jobo knygos stilistiką tik vizualiniu pavidalu. Kaip pažymėjo M. Paknys, Baroko dailėje mirties tema dažnyčioje prisimenama retai. Lietuvoje su mirtimi susijusi ikonografija dažniau

aptinkama antkapiuose, epitafijose, graviūrose. Pagrindiniai siužetuose komponuojami simboliai – nudžiuvę medžiai, kamieniai nukirstomis šakomis arba užgesę fakelai, simbolizuojantys gyvenimo pabaigą; dar išskiriami giltinė, kaukolė, feniksas, angeliukai, laikrodis [15, 186–188]. Toks pavyzdys – Kazimiero Kristoforo Klokockio laidotuvių panegirikos iliustracija (3 pav.). Pirmame plane pavaizduotos dvi – Mirties ir Laiko – personifikacijos: raita giltinė vejasi elnią ir paleidžia į jį mirtiną strėlę. Vaizduojami ir kiti mirties simboliai: karstas, nukristo medžio keltas, belapiai medžiai, uolėti kalnai. Ant didiko herbo sėdi giltinė. Raižinio apačioje inskripcija: „Gedulas gedinčiam. Sustok, apraudok didžio tėvo mirtį. Raudok dėl nedorėlių sielų ir pagarbink pamaldžiasias.“ Pasak dailėtyrininkės Jolitos Liškevičienės, tai yra tipinis mirties iškėlimas ir akcentavimas. Vieninteliai aspektai, dar galintys suteikti nemirtingumo, tai kilmė ir atmintis apie dorybes [12, 63].

Lyginant Koheleto knygą, Nyderlandų *vanitas* vizualinę tradiciją ir LDK šaltinius, matyti negausūs sąlyčio taškai. Pastarajame diskurse visiškai ignoruojamas malonumo, mėgavimosi momentas, būdingas ST tekstui, akcentuojamas klusnumas, pasitikėjimas

3 pav. Kazimiero Kristoforo Klokockio laidotuvių panegirikos iliustracija, 1685 m. [12, 62]

Dievo valia bei dorybės kelias. Baroko Lietuvoje nesama ir Nyderlandų *vanitas* būdingo žaismės, ironijos įtraukimo į kasdienių vaizdų natiurmortus. LDK *vanitas* elementai labiau plito kaip Katalikų Bažnyčios mokymo dalis, rinktasi mirties simbolių perpildytą alegorinę kalbą arba natūralistinę *memento mori*, artimesnę Jobo knygos požiūriui.

VANITAS LDK BAROKO KULTŪROJE: SUSTABARĖJUSIO SĄMONINGUMO EROZIJOS

Nors kalbėjimas mirties tematika LDK buvo absorbuojęs gerosios mirties vadovėlių stilių, o Koheleto knyga buvo matoma tarsi iš Jobo knygos perspektyvos, visgi kai kuriais atvejais (kai paradoksaliai atsigręžiama į *vanitas* ištakas ST) galima matyti sąmoningumo, refleksyvumo vietų.

V. Kavolis, nagrinėdamas sąmoningumo trajektorijas K. Donelaičio, Maironio, A. Nykos-Nyliūno kūryboje, kalbėjo apie sąmoningumo duobes, arba „erozijas“, t. y. tai, kas ne visuomet atitinka transformacijų apibūdinimą, bet yra pastebima tam tikra sąmoningumo dinamika: „Ar sąmoningumo struktūrų transformacijos – o gal kai kur tik jų erozijos – tebesitęsia ir toliau?“ [10, 216]. Galima pastebėti, kad V. Kavolio tyrimuose sąmoningumas turi daug veidų: gali būti įsisąmoninimas, savaiminių suprantamybių sąmonė, sąmoningumui leidžiama patirti nuokrypius, erozijas. Visgi represyvumas V. Kavolio tyrimuose yra labai statiška, griežta struktūra, kuri priešpriešinama sąmoningumui, todėl ir Baroko laikotarpis pristatomas kaip sustabarėjęs šimtmetis. Polemizuodami su V. Kavoliu galime klausti, ar represyvumas yra priešprieša sąmoningumui, ar visgi jo dalis? Juk represyviose sistemose taip pat egzistuoja sąmoningumo ir refleksyvumo lygis. Tęsdami pastarąją mintį norėtume įvesti „sustabarėjusio sąmoningumo erozijų“ terminą. Taip mes sušvelniname represyvios sistemos struktūrą ir įtraukiame ją į tam tikrą laipsniavimą, spektrą. Apvertę „sąmoningumo erozijų“ schemą, ieškome sustabarėjusių struktūrų irimo vietų. Tai būtų diskusinės detalės, išsiskiriančios salelės, kurių negalima drąsiai vadinti kolektyvinėmis mąstymo formomis. Visgi jos peržengia pavienio individo pasakymą ir turi dominuojantį, sustabarėjusį diskursą ardančių bruožų.

Viena iš tokių vizualių detalių – tai *homo bulla* alegorija. LDK vizualinėje kultūroje ji nėra dažna, tačiau pats įtraukties faktas yra labai reikšmingas analizuojant *vanitas* diskurso specifiką. Pateiksime pavyzdį – Vilniaus vaivados Kazimiero Sapiegos laidotuvių panegirikos *Tropheum gloriae* raizinį (4 pav.). Kompozicijos viršuje vaizduojama giltinė, jai iš šonų – kilmės ir pamaldumo (herbo ir rožinio) simboliai su lotyniškais frazėmis: „Nei pamaldumas [jos] negali atitolinti, nei aukšta kilmė“; „Skrieja veržlūs metai tarytum strėlė“, „vienodai trypia [visus]“, „Neturtėlių lūšnas“ ir „Karalių bokštus“. Kompozicijos apačioje vaizduojami *putto* angeliukai, pučiantys burbulus, prie jų yra Senekos sentencija: „Akimirkiniu mėgaujamės; Mes, žmonės, gimstame kaip neilgalaiškis ir netvarus dalykas (Seneca VI natur. 21)“ [12, 205–206]. Šioje klasikinėje kompozicijoje mirties figūra užima svarbiausią vietą.

Atkreiptinas dėmesys į nedidelę detalę minėto ražinio apačioje, kur vaizduojami *putto*, pučiantys ir gaudantys burbulus. Čia užfiksuota *homo bulla*⁶ alegorija, kurios ištakos siekia dar Senovės Romą. Pirmiausia ji buvo įamžinta rašytiniuose šaltiniuose, o posakis į Renesanso kūrybą grįžo Erazmo Rotardamiečio tekstuose [16, 227–228]. Galiausiai *homo bulla* imtas vaizduoti kaip *putto* XVI a. Nyderlandų grafiko, tapytojo Hendricko Goltzius darbuose, XVII a. alegorija įsiliejo į *vanitas* žanro kompoziciją.

6 Lot. *homo bulla* – „žmogus yra tarsi burbulas“. Frazė įvardija trapią žmogaus egzistenciją, kuri kaip muilo burbulo sklendimas gali būti trumpa ir pažeidžiama.

4 pav. Vilniaus vaivados Kazimiero Sapiegos laidotuvių panegirikos *Tropheum gloriae* raižinys, 1631 m. [12, 203]

Vienas iš Nyderlandų *vanitas* pavyzdžių su *homo bulla* alegorija – tai „Burbulus pučianti mergaitė“ *vanitas natiurmorte*, kuris nutapytas 1680 m. Adriaeno van der Werffo arba nežinomo dailininko, tapusio jo maniera (5 pav.). Pirmame plane vaizduojamos knygos, smuikas ir kaukolė sudaro klasikinę *vanitas* kompoziciją, antrame plane mergaitė pučia burbulus. Burbulų pūtimas turėjo stiprią egzistencinę prasmę ir reiškė žmogaus gyvenimą, kuris gali bet kada nutrūkti. Vaiko ar *putto* įtraukimas į šį įvaizdį dar labiau sustiprina žinutę, nes perteikia gyvenimo pradžią – gimimą ir mirtį viename vaizdinyje.

K. Sapiegos laidotuvių raižinyje vaizduojamas *putto* nutiesia sąsają su Nyderlandų *vanitas* raiška. Lygindami LDK variantą su mergaitės, pučiančios burbulus, XVII a. atvaizdu, galime matyti, kad pirmuoju atveju siekiama perteikti grynąją alegoriją, o antrasis

5 pav. „Burbulus pučianti mergaitė“ *vanitas natiurmorte*. Adriaenas van der Werffas arba nežinomas dailininkas, tapęs jo maniera, 1680 m. *Rijksmuseum*

labiau akcentuoja autentiškus to meto vaiko bruožus. Visgi įdomus ir pats burbulų pūtimo elementas, kadangi tai archajinius laikus siekiantis žaidimas. Burbulų pūtimas yra panašesnis į intuityvų žaidimą gamtoje. Šis žaidybinis momentas, įtrauktas į mirties temą, nutiesia sąsają ir su Koheleto knyga, kurioje kalbama apie darbo tikslumą. „Tuomet apsvarsčiau visa, ką mano rankos buvo padariusios, ir sunkų triūsą, kurį buvau įdėjęs. Tikėk manimi, visa tai tik migla ir vėjų vaikymasis!“ (Mok 2, 11). Taigi vaikiškas žaidimas, kaip priešprieša darbui, yra visiškai savitikslių veikla, nekurianti jokio produkto, o nuolatinis burbulų pūtimas ir artumas gamtos žaismui susilieja su Koheleto paminėtomis visomis vertybėmis ir kartu pabrėžia mėgavimosi gyvenimu svarbą. Naudojamas *homo bulla* įvaizdis savaime įneša žaismės ir gražina *vanitas* diskursą arčiau jo ištakų ST. Nors *putto* vaizdavimas LDK buvo gana dažnas, tačiau būtent antkapiniuose paminkluose ir laidotuvių raizinyje burbulus pučiantis *putto* yra retas įvaizdis, bylojantis ne tik neišvengiamą mirtį, bet ir mėgavimosi, žaidimo elementus.

Labai įdomus ir jėzuito, karaliaus pamokslininko, poeto Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus santykis su *vanitas* laikysena. Savo kūryboje jis dažnai užsimena apie gyvenimo ir lemties nenusipėjamumą, žmogaus egzistencijos trapumą, bet kartu pabrėžia svarbą

džiaugtis akimirka, žemiškuoju gyvenimu⁷. Odėje Aurelijui Likui jis rašo: „Liaukis, Likai, tuščiai raudot,/ Vyk iš savo širdies liūdesį kuo toliau,/ Juodus rūpesčius nuo kaktos brauk/ Ir linksmas aukštyn galvą pakėlęs žvelk“ [17, 13]. Tokią tendenciją pastebi ir literatūrologė Eugenija Ulčinaitė: „Aiškus suvokimas, jog visi žmogiški dalykai yra trapūs ir netikri (*Lyric. III, 12: Omnia humana caduca incertaque esse*), nesukelia M. K. Sarbievijui nevilties, neskaitina paniekos ar pasibjaurėjimo „žemiškąja tuštybe“. *Vanitas vanitatum* motyvas, itin mėgstamas Baroko poetų, M. K. Sarbievijaus poezijoje visiškai nepaliestas. Galima sakyti, jog jo požiūris į žemiškąjį pasaulį yra šviesus ir džiaugsmingas“ [21, 335].

Nors *vanitas* kultūra M. K. Sarbievijui ir labai gerai pažįstama, savo kūryboje *vanitas* ištartų jis sąmoningai nevartoja, tik apie gyvenimo trapumą užsimena per palyginimus. Turint omenyje jo figūros svarbą LDK Baroko kultūrai, toks nutylėjimas labai reikšmingas. Aukštindamas gyvenimo grožį M. K. Sarbievijus paradoksaliai labiausiai priartėja prie Koheleto knygos, kadangi nevartoja *vanitas* retorikos LDK įprasta prasme, t. y. nepratęsia gerosios mirties ar Jobo knygos stiliaus. Čia jis primena V. Kavolio įvardytą „nepriklausomo žmogaus“ figūrą. Tokius individus sociologas pastebėjo XIX–XX a. Lietuvos istorijoje. „Iš nepriklausomųjų laukiama naujų kūrybinių impulsų, neužprogramuotos kritikos, integralesnės laikysenos kovojančių ideologijų akivaizdoje, niekam nesilankstančio, niekam nepasiduodančio vienišumo“ [10, 306]. Galbūt tai nėra visiškai moderniojo laikotarpio asmenybė, tačiau M. K. Sarbievijus savo kironiškumu, drąsa tikrai išsiskyrė. Įdomu ir tai, kad V. Kavolis savo tyrimuose M. K. Sarbievijaus nemini. Galbūt griežtai ir represyviai V. Kavolio apibūdinamoje struktūroje tai nėra labai paranki figūra?

Dar įdomesnis momentas, kai M. K. Sarbievijaus figūra yra įstatoma į *vanitas* diskursą, tiksliau – į *gerosios mirties* naratyvą, už jį patį, jau po poeto mirties. Lietuvos provincijos jėzuitas, Vilniaus universiteto (akademijos) profesorius Jonas Pašauskis po M. K. Sarbievijaus mirties pateikė trumpą poeto gyvenimo aprašymą, įeinantį į Lietuvos provincijos jėzuitų biografijų rankraštį „Apie įžymius Lietuvos provincijos vyrus“⁸. Kaip teigia šaltinį radusi ir aprašą išvertusi O. Dilytė-Čiurinskienė, „Sarbievijaus gyvenimą Pašauskis aprašo glaustai, kaip ir dera „gyvenimo santraukoje“ (*summariolum*), dėmesį sutelkdamas į pagrindinę teminę giją – „geros mirties“ ir ruošimosi jai motyvą. Žymiojo Lietuvos provincijos jėzuito gyvenimo pavyzdžiu, pasiremdamas kitų jėzuitų liudijimais ir pamokslininkų pavyzdžiais, iliustruoja pasaulio tuštybę, kviesdamas ją reflektuoti, tačiau nepamiršta ir pagirti poeto bei pamokslininko gabumų, darbų ir nuopelnų Draugijai“ [5, 203].

Aprašius M. K. Sarbievijaus nuopelnus, akcentuojamas mirties artėjimas ir mirštančiojo vizija: „jam, tuo metu Vilniaus akademijos profesoriui, nakčia būdraujant pasirodė tėvas Jokūbas Olševskis, pagarsėjęs Lietuvos provincijoje pamokslininkas (apie kurį papasakota aukščiau), kuris, paėmęs šią temą: „Tuštybių tuštybė, ir viskas tuštybė...“ (Ekl [Koh] 1), jo akivaizdoje valandą pamokslavo apie pasaulio bergždumą. Iš šio neįprasto pamokslas Sarbievijus padarė išvadą, kad greitai teks jam iškelti į amžinybę, ir jau nuo tada jai uoliau ruošėsi.“ Po mirties poetas pasirodęs tėvui Šalapskiui, Liublino pamokslininkui, ir dar kartą užtvirtinęs *vanitas* žinutę: „Kad buvau ir karališkasis pamokslininkas, ir poetas laureatas, ir teologijos daktaras – [visa tai] yra tuštybė“. Šiais žodžiais

7 Nors M. K. Sarbievijaus kūryba neatsiejama nuo Horacijaus, I a. pr. Kr. gyvenusio romėnų poeto, itakos (Horacijui buvo būdingas epikūristų hedonistinis požiūris į gyvenimą), vis dėlto čia pabrėžiama jo kaip autentiško autoriaus pasirinkta laikysena.

8 Už šaltinio rekomendaciją dėkoju Onai Dilytei-Čiurinskienei.

pažadino paskatą karščiau rūpintis vienuoliniu tobulumu pamokslininkui [Šalapskiui], ir jis šventai baigė gyvenimą tą dieną, kurią sukako metai nuo šio regėjimo“ [5, 209–210].

Taigi matome didelį kontrastą tarp to, kaip M. K. Sarbievijaus kūrybą ir poziciją apibūdino literatūrologai, ir kaip ją pavaizdavo Jėzaus draugijos nariai. Nekvestionuojant vizijų validumo, svarbu fiksuoti perėjimą nuo koheletiško mėgavimosi gyvenimu prie gerosios mirties programos ir Baroko *vanitas* laikysenos. V. Kavolio terminais tariant, matome perėjimą nuo sąmoningumo ir refleksyvumo, labiau individualios ir išskirtinės pozicijos, prie kolektyvinės savaime suprantamos sąmonės raiškos.

IŠVADOS

Iš pirmo žvilgsnio V. Kavolio sąmoningumo trajektorijų schemos nėra labai parankūs įrankiai kitiems tyrimams, tačiau šiuokart jie pasiteisino. Sąmoningumo kategorija, dėl savo subjektyvumo neretai sunkiai užčiuopiama ir dažniausiai apeinama kultūros istorijos tyrimuose, šiame tyrime tapo pagrindine ašimi, leidžiančia artikuliuoti *vanitas* laikysenos specifiką ir jos transformacijas Baroko kultūroje. Sąmoningumo trajektorijų fiksavimas padėjo kokybiškai atskleisti tris kultūrinius arealus: ST *vanitas*, Baroko *vanitas* epicentro Nyderlanduose ir *vanitas* raiškos LDK specifiką.

Pastebėta, kad žmogaus laikysena Koheleto knygoje labai panaši į tą, kurią V. Kavolis apibūdino kaip naują „moralinę vaizduotę“. Ji išsiskyrė aukštu sąmoningumo ir refleksyvumo lygmeniu, kadangi tame diskurse buvo paminėti visi nusistovėję to meto žmogaus vertybių orientyrai. Koheleto išvada – mėgavimasis gyvenimu, kad ir koks jis trapus ar neteisingas būtų.

Baroko laikotarpiu *vanitas* epicentru tapęs Nyderlandų vizualinis menas buvo plačiai paplitęs diskursas, turėjęs savo simbolių raišką, savaime suprantamus vaizdinius, bylojančius apie mirties artumą. Šios suprantamybės nebūtinai buvo refleksyvos, įsisąmonintos ir labiau atitiko ne sąmoningumo, o kolektyvinės sąmonės apibrėžimą. Vis dėlto refleksyvumą atskleidė dailininko išmonė: tapybos žaismė, ironija, kompoziciniai sprendimai.

Vanitas Baroko laikotarpio LDK – tai netolydus, į paskirus pasakymus, užuominas panašesnis diskursas. Daugeliu atvejų *vanitas* susiliejo su gerosios mirties naratyvu, kuriame nėra daug vietos radikaliai abejojnei, yra gana griežti instituciniai mąstymo rėmai. Neretai *vanitas* ištarnos, vizualiniai elementai pratęsė Jobo knygoje išsakytą požiūrį. Vis dėlto aptikome keletą „erozijų“ dominuojančioje tendencijoje: tai *homo bulla* alegorijos naudojimas laidotuvių tematikoje bei sąmoningas *vanitas* nutylėjimas, iškeliant mėgavimosi gyvenimu temą. Taip išryškėjo kontrastas tarp V. Kavolio aprašyto Baroko laikotarpio kaip represyvos sistemos ir *vanitas* raiškos, kuri tampa įdomiu sąmoningumo trajektorijų ir jų kaitos indikatoriumi.

Gauta 2025 03 26
Priimta 2025 06 11

Šaltiniai ir literatūra

- [1] ALIŠAUSKAS, Vytautas. Tikrovės kalba apie save pačią. *Mokytojo knyga, arba Ekleziastas*. Vilnius: Vyturys, 1998, p. 5–9.
- [2] *Biblija, arba Šventasis Raštas. Ekumeninis leidimas*. Iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų vertė A. Rubšys. Vilnius: Lietuvos Biblijos Draugija, 2007.
- [3] BOURGOGNE, Antoine de. *Mundi lapis lydius, siue Vanitas per veritate[m] falsi accusata & conuicta*. Antwerp: Typis viduae Ioan. Cnobbari, 1639.

- [4] DILYTĖ-ČIURINSKIENĖ, Ona. Kiek tik saulė užmato: Kražių kolegijos studentų poetinė misija. *Žvaigždės pakeičia skeptrus. 1695 m. Kražių kolegijos rankraščio poezija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2024, p. 41–79.
- [5] [DILYTĖ-ČIURINSKIENĖ, Ona]. Tėvo Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus gyvenimo santraupa. Parengė ir iš lotynų kalbos vertė O. Dilytė-Čiurinskienė. *Senoji Lietuvos literatūra*, 2021, Nr. 52, p. 202–212.
- [6] *Encyclopedia of Religion. Second Edition*. Vol. 3. Detroit [Mich.] [etc.]: Thomson Gale, 2005, p. 1566–1567.
- [7] *Encyclopedia of Comparative Iconography: Themes Depected in Works of Art*. Chicago, Illinois: Routledge, 2013.
- [8] FLEMMING, Victoria von. Das Neue: Vanitas als Wiederholung, Wiederholung als Vanitas. *Vanitas als Wierholung*. Berlin–Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2022, p. 1–27.
- [9] GORDIS, Robert. *Kohleth – the man and his world*. New York: Schocken Books, 1988.
- [10] KAVOLIS, Vytautas. *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994.
- [11] KRIŠTOPAITYTĖ, Violeta. *Memento mori*. Aprašas. Nacionalinis M. K. Čiurlionio muziejus. [Žiūrėta 2025 02 20]. Prieiga per internetą: <<https://www.limis.lt/valua-bles/e/805209/50000021918329?searchId=69721560>>.
- [12] LIŠKEVIČIENĖ, Jolita. *Mundus emblematum: XVII a. spaudinių iliustracijos*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2005.
- [13] MENZEL, Kristina (ed.). *Baroque 1600–1780*. Paris: Koenemann, 2020.
- [14] NOREIKA, Alyudas. Michelio Foucault filosofijos (ne)atspindžiai Vytauto Kavolio lituanistinėse studijose. *Logos*, 2018, Nr. 95, p. 6–25.
- [15] PAKNYS, Mindaugas. *Mirtis LDK kultūroje XVI–XVIII a.* Vilnius: Aidai, 2028.
- [16] STECHOV, Wolfgang. Review of „Homo bulla“. *The Art Bulletin*, 1938, Vol. 20, No. 2, p. 227–228.
- [17] SARBIEVIJUS, Motiejus Kazimieras. *Lemties žaidimai*. Poezijos rinktinė. Parengė, įvadą ir komentarus parašė E. Ulčinaitė, vertė O. Daukšienė. Vilnius: Baltos lankos, 1995.
- [18] SIRVYDAS, Konstantinas. *Punktai sakymų. Nuo Advento iki Gavėnios*. Kritinis leidimas. Parengė V. Vasiliauskienė ir K. Rutkovska. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015.
- [19] SVERDIOLAS, Arūnas. Figūros balsas, nuskambėjęs ir tebeatidantis. Iš: Vytautas Kavolis. *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*. Vilnius: Apostrofa, 2016, p. 278–279.
- [20] SVERDIOLAS Arūnas. *Steigtis ir sauga*. Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- [21] ULČINAITĖ, Eugenija; JOVAIŠAS, Albinas. *Lietuvių literatūros istorija, XIII–XVIII amžiai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.
- [22] VAITKEVIČIŪTĖ, Viktorija. *LDK katališkasis Baroko pamokslas. Tarp ars vivendi ir ars moriendi*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- [23] *Žvaigždės pakeičia skeptrus. 1695 m. Kražių kolegijos rankraščio poezija*. Sudarė ir parengė O. Dilytė-Čiurinskienė. Iš lotynų ir lenkų kalbos vertė O. Dilytė-Čiurinskienė, R. Koženiauskienė, S. Narbutas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2024 m.

VAIVA KUBECKIENĖ

The *Vanitas* Stance in the Baroque Culture of the Grand Duchy of Lithuania: A Search for Trajectories of Consciousness

Summary

Starting from the origins of *vanitas* in the Old Testament and reviewing the *vanitas* wave in the Baroque period in Dutch culture, the article examines how this posture was expressed in Baroque Lithuania. It considers whether it was a mass phenomenon with self-evident meanings, or it should be referred to as discourse promoting reflective awareness. These questions are answered using a comparative hermeneutic analysis and the category of consciousness emphasised in the works of the sociologist Vytautas Kavolis.

Tracking consciousness trajectories helped to reveal three cultural areas: the biblical *vanitas*, the epicentre of Baroque *vanitas* in the Netherlands, and the specifics of *vanitas* expression in the Grand Duchy of Lithuania. We noticed that the human posture in the Book of Ecclesiastes is very similar to the one that Kavolis described as a new 'moral imagination'. As it questioned all the main aspects of human life, it was distinguished by a high level of consciousness-reflectivity. Ecclesiastes' conclusion is the enjoyment of life, no matter how fragile or unjust it may be.

The visual art of the Netherlands, which became the epicentre of *vanitas* during the Baroque period, was a widespread discourse with its own symbolic expression and self-evident images that spoke of the proximity of death. These self-evident things are not necessarily reflective and internalised; they correspond more to the definition of collective consciousness rather than consciousness. However, reflectivity appears in the artist's ingenuity: pictorial play, irony, compositional solutions.

In the Grand Duchy of Lithuania of the Baroque period, *vanitas* is a discontinuous discourse, which did not have much continuity with the culture of the Netherlands. In many cases, *vanitas* merged with the narrative of good death (*bene moriendi*), in which there is not much room for radical doubt, but which contains quite strict institutional frameworks of thinking. Also, in many cases, the statements and visual elements of *vanitas* extended the stance of the Book of Job. However, we found several 'erosions' in the prevailing trend: the use of the *homo bulla* allegory in the theme of funerals and the conscious suppression of *vanitas* in raising the theme of enjoyment of life. In this way, *vanitas* becomes an interesting indicator of the trajectories of consciousness and their change.

Keywords: *vanitas*, Baroque, Grand Duchy of Lithuania, Kavolis